

ОСНОВИ НА СЪВРЕМЕННАТА ИКОНОМИКА: АЛБЕРТ ХИРШМАН ЗА ИКОНОМИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ ЧРЕЗ НЕБАЛАНСИРАН РАСТЕЖ

Хенрик Егберт Университет за приложни науки Анхалт, Германия	Теодор Седларски СУ „Св. Климент Охридски“	Александър Б. Тодоров Икономически университет – Варна
---	---	---

Резюме: Алберт Хиршман (1915–2012) е известен с интердисциплинарния си подход икономист, чийто принос надхвърля традиционните рамки на икономическата теория и оказва съществено влияние върху останалите обществени науки. През 50-те години на 20 век той формулира теорията за небалансирания растеж, преосмисляйки господстващите възгледи за икономическото развитие. Вместо да залага на едновременно развитие във всички сектори, Хиршман подчертава, че стратегически насочени инвестиции към избрани сектори могат да предизвикат поредица от положителни икономически ефекти и да ускорят растежа. С помощта на друга своя концепция – „изход“ (exit) и „глас“ (voice), той обяснява поведението на индивидите при неудовлетвореност. Тези механизми според Хиршман допринасят за подобряване на качеството на предлаганите частни и обществени блага. Идеите на Хиршман намират широк отзвук и стават основа на плодотворни теоретични подходи в социалните науки.

Ключови думи: Алберт Хиршман; икономика на развитието; небалансиран растеж; полюси на растеж; изход и глас; теория на процеждането

JEL codes: B31; O1; O54; P11

DOI: <https://doi.org/10.56497/etj2570302>

Received 27 June 2025

Revised 25 July 2025

Accepted 26 August 2025

Въведение

Ото Алберт Хиршман е роден в Берлин през 1915 г. и израства в светско семейство от средната класа. Започва следването си през 1932 г., ангажирайки се политически в младежкото движение на социалдемократите. През 1933 г. след

завземането на властта от нацистите и смъртта на баща му той емигрира в Париж. Това бележи началото на бурна житейска одисея (Adelman, 2013a) и професионално развитие в различни страни – Хиршман е активен борец срещу фашизма, заема редица административни длъжности и гради успешна академична кариера.

Тук представяме накратко жизнения му път, преди да очертаем неговите най-съществени приноси за икономическата наука.¹

В Париж Хиршман следва икономика в престижната Висша школа за социални науки (École des Hautes Études Sociales de Paris) с профил икономическа география. Следването му помага да осъзнае важното значение не само на икономическите, но и на географските, климатичните и културните фактори за развитието на обществата (Hirschman, 1995). След като завършва през 1935 г., е назначен за една година като научен сътрудник в Лондонската школа по икономика (London School of Economics).

В края на 1936 г. Хиршман се присъединява към интернационалните бригади в Испания, сражавайки се на страната на Испанската република срещу фракцията на националистите, водени от Франсиско Франко. Отказващ да приеме нарастващата роля на комунистите в съпротивата срещу Франко, той напуска бригадите и заминава за Триест, Италия, където живее сестра му (Alacevich, 2016). Там продължава образованието си по икономика, публикува първите си статистически разработки върху италианската икономика и през 1938 г. получава докторска степен.

Поради антифашистката си позиция и еврейския си произход през 1938 г. Хиршман е принуден да напусне Италия. Началото на Втората световна война го заварва в Париж. След немското нападение над Франция той постъпва като доброволец във френската армия и променя името си на Алберт Херман (Lepenies, 2008, p. 442). От средата на 1938 г. е в Марсилия, където подпомага делото на Вивиан Фрай. Хиршман организира визии, маршрути през Пиренеите и корабни трансфери до САЩ за еврейски и политически леви и либерални бежанци от Германския райх. През 1941 г. той самият трябва да се спасява от Франция и при пристигането си в САЩ се представя като Алберт Ото Хиршман.

В САЩ получава стипендия от фондация „Рокфелер“, което му предоставя възможност да работи като изследовател в Калифорнийския университет – Бъркли. Там споделя кабинет с икономическия историк Александър Гершенк-

¹ Две наскоро публикувани биографии проследяват подробно всеки етап от живота на Хиршман (вж. Adelman, 2013a; Alacevich, 2021). За по-кратко обзорно представяне вж. Alacevich (2016), Lepenies (2008) и Shaban (2023).

рон (Lepenies, 2008, p. 443). Теорията на Гершенкрон за скокообразното развитие (Gerschenkron, 1962) е важен интелектуален импулс за Хиршман и има формиращо значение за идейните му виждания (Hirschman, 1984a, p. 96; вж. също Sedlarski, Egbert, 2016).

Престоят в Бъркли осигурява подходящите условия за написването на първата монография на Хиршман върху политическите ефекти на външната търговия – „Националната мощ и структурата на външната търговия“ (Hirschman, 1945). За разлика от неокласическата теория на търговията, която предполага взаимни ползи за всички търговски партньори, Хиршман подчертава, че по-силният и доминиращ търговски партньор може да упражнява политическо влияние върху по-слабия. Освен това той посочва, че външната търговия може да има и политически, и цивилизационен ефект – държавите, свързани чрез търговия, са по-малко склонни да воюват помежду си.²

През 1943 г. Хиршман получава американско гражданство и постъпва доброволно в американската армия. Първоначално е изпратен в Северна Африка, а по-късно в Италия, където работи като преводач за разузнаването. През 1946 г. се завръща в САЩ (Lepenies, 2008, p. 44). По това време Гершенкрон заема длъжност във Федералния резерв и привлича Хиршман на работа като член на екипа, подготвящ през периода от 1946 до 1952 г. плана „Маршал“. Хиршман отговаря най-вече за възстановяването на Франция и Италия.

Поради публично известните му леви убеждения на Хиршман се налага да напусне САЩ в ерата на маккартизма (Adelman, 2013a). През 1952 г. се премества със семейството си в Колумбия, където е икономически съветник на правителството. Въпреки че позицията е осигурена със съдействието на Световната банка, той работи като независим консултант. В началото на 50-те години на миналия век колумбийското правителство възлага на Световната банка да разработи план за развитие, който да повиши благосъстоянието на страната. По онова време това е напълно нова територия за новосъздадената организация – Световната банка все още няма опит с неиндустриализирани страни. Колумбия е първата държава, в която тя започва целенасочено да подпомага модернизацията и икономическото развитие. Представителите ѝ се опитват да изготвят цялостен план, на чиято основа да могат разработят общовалиден модел на развитие, приложим и в други държави (Alacevich, 2016, p. 458).

Хиршман обаче се противопоставя на този подход (Hirschman, 1984a, pp. 90–

² Това е и основната идея, стояща зад сближаването между Германия и Франция в Европа, което води до създаването на Европейската общност за въглища и стомана през 1951 г. и на Европейската икономическа общност през 1957 г.

91) и дава гласност на критиките си към политиката на Световната банка в серия от статии и лекции. Идеите в тях са обобщени в теорията за небалансирания растеж (*unbalanced growth theory*). По покана на Йейлския университет през 1958 г. Хиршман публикува монографията „Стратегията на икономическото развитие“ (Hirschman, 1958), основана на опита му в Колумбия и в други латиноамерикански държави. Книгата бързо става основополагащо произведение в зараждащата се теория на икономическото развитие. Предлагайки алтернатива на ортодоксалната теория, тя оказва силно идейно влияние през следващото десетилетие.

Алберт Хиршман е привлечен като професор първо в Йейлския университет (1956–1958 г.), след това продължава в Колумбийския университет (1958–1964 г.) и накрая се премества в Харвард (1964–1974 г.), където е поканен отново от Александър Гершенкрон. От 1974 г. до края на живота си Хиршман работи в Института за напреднали изследвания (Institute for Advanced Studies) в Принстън, където няма преподавателски задължения и може да се фокусира върху изследванията си (Shaban, 2023, p. 146). Институтът му предоставя изключителна възможност за интердисциплинарна работа. Там той развива близко приятелство с антрополога Клифърд Гиърц (Adelman, 2013b). Същевременно отношенията му с Артър Люис (Egbert et al., 2025), друг известен икономист в областта на икономическото развитие, са по-скоро дистанцирани (Adelman, 2013a, p. 543).

Едно от отличителните умения на Хиршман е способността му да свежда сложни взаимовръзки до отделни теоретично значими понятия и успешно да въвежда тези термини в икономическия дискурс. Сред тях са добре познатите и често използвани в контекста на теорията на икономическото развитие понятия като „стратегия на небалансирания растеж“ (*unbalanced growth strategy*), „верига от неравновесия“ (*chain of disequilibria*), „полюси на растеж“ (*growth-poles*), „ефект на процеждане“ (*trickle-down effect*), „изход“ и „глас“ (*exit and voice*), както и „пристрастие към надеждата“ (*bias for hope*) (за подробен списък вж. Shaban, 2023, p. 48).

Изграждането на толкова специфична идейна система прави Хиршман един от най-интересните учени в обществените науки на 20 век със съществено влияние не само в икономиката, но и в социологията, в историята и в редица свързани с тях области на познанието (Lepenies, 2008, p. 438). По-нататък са представени накратко две от тези линии на влияние – теорията за небалансирания растеж и концепцията за поведенческите опции „изход“ и „глас“ (срв. с Adelman, 2013b).

Теория на небалансирания растеж

Хиршман никога не успява да се приспособи към ортодоксалното мислене и към „големите“ теории в икономиката. Той не намира особена привлекателност и в идеите на Кейнс или в конвенционалната теория на външната търговия (Hirschman, 1945). В либералната, силно пазарно ориентирана Лондонска школа по икономика Хиршман е повлиян от Лайънъл Робинс и от Фридрих фон Хайек. Изучава икономическа теория при Аба Лернър (Adelman, 2013a, pp. 121–124). Критичното отношение към общите теории, което придобива през онзи период, се запазва и по време на работата му със Световната банка в Колумбия (1952–1956 г.). Там той развива собствени идеи, които в много случаи водят до различни резултати от тези на актуалните тогава подходи.

В края на 40-те години на миналия век все още няма изградена икономическа теория за по-слабо развитите държави. Господства неокласиката, която отъждествява икономическия растеж с развитието (или модернизацията). Значително влияние започват да оказват и теориите на Кейнс, в основата на които е опитът на индустриализираните страни с добре развити икономически системи. В тези условия през 1944 г. е създадена Световната банка. Тя има еднозначната задача да подпомогне възстановяването на разрушените от войната страни в Европа. Първоначално банката нито има за цел, нито разполага с необходимия опит да подпомага слабо развитите страни по техния път на икономически растеж, приближаващ ги към развитите индустриални държави. Общата представа е, че растежът във всяка икономическа сфера трябва да бъде предизвикан „външно“ посредством инвестиции. Този тласък (*big push*) трябва да се превърне в катализатор на балансиран растеж (*balanced growth*) във всички сектори на националната икономика.

За да е успешен такъв подход, се изисква прецизно предварително планиране или от правителството, или от страна на Световната банка. Това е и идеята, която стои зад плана „Маршал“ в Европа. Подходът на модернизация, включващ целенасочено планиране и значителни инвестиции, показва емпирично измерим успех и в Съветския съюз през 30-те и 40-те години на 20 век (Lepenies, 2008, p. 444). От гледна точка на Световната банка модернизацията трябва да протича подобно на тази в развитите и индустриализирани страни на Европа. Видни поддръжници на този подход са Розенщайн-Родан (Rosenstein-Rodan, 1943) и Нурксе (Nurkse, 1953).

Хиршман, който не е запознат с техните трудове, извежда различна теория от своя опит в Колумбия и Латинска Америка. В някои ключови аспекти тя пряко противоречи на теорията за балансирания растеж. Монографията му „Стратегията на икономическото развитие“ (Hirschman, 1958) бързо придобива популяр-

ност и си спечелва както критици, така и множество поддръжници (Frank, 1960). В нея Хиршман твърди, че прецизното планиране на развитието не е възможно, че ресурсите и потенциалните инвестиции са ограничени, както и че множество аспекти на икономиката остават *скрити* и не могат да бъдат предвидени. Затова той апелира за небалансиран растеж, при който инвестициите се концентрират в централен по значение сектор. Положителните ефекти от растежа в този сектор се очаква да се мултиплицират и в други стопански сфери. Подобна аргументация намира паралели и в трудовете на Мюрдал (1957), Гершенкрон (вж. Egbert et al., 2022; Sedlarski, Egbert, 2016) и Люис (1954, вж. също Egbert et al., 2025).

Хиршман не посочва конкретен сектор (например тежка промишленост, инфраструктура, здравеопазване, селско стопанство и др.) като „централен“ за икономиката. Това зависи по-скоро от съответния регион или държава. За него централен е този сектор, който разполага с най-много „връзки“ с други сектори (*forward and backward linkages*). Такива връзки могат да съществуват както между фирми, така и между фирми и политически участници и/или региони. Чрез тази многостранна мрежа растежът на един сектор би оказал положително въздействие върху други сектори (*trickle-down effect*).³ От своя страна централните сектори имат най-голям потенциал за растеж, защото са най-силно свързани в мрежата и са в състояние да акумулират най-много положителни импулси. Следователно не е необходимо да се планират инвестиции във всички сфери, а капиталовложения да се насочват стратегически към конкретни сектори. В този смисъл Хиршман говори за полюси на растеж (*growth poles*) (Hirschman, 1958, p. 183). Редом с приноса им към общия растеж полюсите спомагат и за разпределението на ефекта върху цялото стопанство.

Противно на традиционните подходи, Хиршман е на мнение, че капиталът може да се мобилизира вътрешно в икономиката, и акцентира тъкмо върху мобилизирането на ресурси в рамките на дадена държава или регион. Ключово в неговата аргументация е схващането, че в действителност хората разполагат с непълна информация, което е в основата на т.нар. скрити рационалности (*hidden rationalities*). Индивидите се стремят да действат рационално, но рационалността невинаги се материализира в пълен обхват, защото те не могат да вземат под внимание всички фактори, които са от значение за максимизиращите решения. Резултатът е неефективно използване на ресурсите. Точно тук Хиршман вижда и

³ Трябва да се има предвид, че за Хиршман първоначалният импулс за икономическия растеж и произтичащото от него допълнително благосъстояние се катализират в центровете на развитие. Едва тогава икономическият просперитет се „процежда“ надолу (*trickle-down*), така че не толкова богатите региони и групи, както и по-слабо развитите сектори успяват да се облагодетелстват. Тук не става дума за активно преразпределение от страна на държавата посредством данъчното облагане.

практическата връзка с икономическото развитие – необходимо е тези скрити рационалности да бъдат разбрани, за да се формулират подходящи стимули за по-ефективно използване на ресурсите (*inducement mechanisms*).

Също както Кейнс, Хиршман допуска наличието на мултипликаторни ефекти от инвестициите, но използва различна аргументация. Докато за Кейнс инвестициите увеличават директно потреблението и дохода, Хиршман смята, че инвестициите генерират още инвестиции. В резултат от това се мобилизират допълнителни ресурси като труд и знание, което в крайна сметка дава по-голям тласък на растежа. Следователно фокусът не бива да е върху статична комбинация от производствени фактори за оптимални производствени обеми, както е в неокласическата теория, а по-скоро върху разпознаването на скрита информация и предоставянето на подходящи стимули за индивидите и за обществото.

От скицираното дотук става ясно, че политиката на икономическо развитие трябва да идентифицира секторите с най-голям потенциал за растеж и очакван ефект на процеждане, както и да създаде механизми, които стимулират пренасочването на ресурси към тези сектори. Ключово е разпознаването на скритите рационалности. Планирането и стратегическото насочване на инвестициите от страна на държавата имат решаваща роля в началото на този процес (Hirschman, 1958, p. 190), но това не може да бъде пълно и всеобхватно – последващите корекции са неизбежни. Пазарите са незаменими, защото според Хиршман само посредством пазарните механизми импулсите на растеж в даден сектор могат да бъдат предадени към други стопански сфери.

Теорията на небалансирания растеж не предполага равномерно развитие, което да може да бъде прецизно планирано предварително. С това тя противостои не само на ортодоксалната теория на икономическия растеж, но и на представите на Световната банка от 50-те години на миналия век, която търси по-голяма предвидимост в своите подходи. Хиршман е убеден в принципната способност на стопанските структури да се променят и да се развиват. Това схващане го отличава от зараждащата се по онова време теория на зависимостта, която в същността си е силно детерминистична.

Няколко години по-късно Световната банка, съвместно с института Брукингс, фондацията „Форд“ и корпорацията „Карнеги“ възлагат на Хиршман провеждането на емпирично изследване на ефективността на набор от предходни проекти за развитие. Хиршман трябва да изследва тринадесет проекта, изпълнени от Световната банка на четири континента (Alasevich, 2016, p. 467). Проектът цели идентифицирането на успешни практики, които по-късно да бъдат внедрени в други държави. Публикуваното изследване „Наблюдавани проекти за развитие“ (Hirschman, 1963; 1967) обаче не отговаря на очакванията на възложителите.

Причината е, че авторът използва трудни за количествено оценяване концепции, което възпрепятства практическото приложение на резултатите.

От една страна, Хиршман приема, че всеки случай има специфична история и институционален контекст, които са определящи за крайните резултати, а от друга, се въздържа да изследва конкретните потенциално измерими проблеми, а се насочва към по-общ и трудни за оценка аспекти. Такъв е примерът с несигурността (*uncertainty*) като универсална особеност на стопанските системи (Alacevich, 2016, p. 467). Докато Световната банка се стреми да работи с анализи на конкретни разходи и ползи и оценка на риска, Хиршман смята, че липсата на пълна информация поражда несигурност, което прави точната оценка на риска невъзможна. Той подчертава, че има твърде много ненаблюдаеми променливи, влияещи върху развитието. Несигурността произлиза от връзките, които са невидими в началото на един проект. Поради това ефекти, оценени като второстепенни при първоначалното планиране на проекта, могат да се окажат от първостепенно значение при изпълнението (например разпределителни или процеждащи ефекти). Препоръката на Хиршман е фокусиране върху онзи тип несигурност, който е различен и специфичен за всеки проект. От такава перспектива не може да съществува универсален модел.

В края на 60-те години на миналия век Хиршман въвежда централното за неговата аргументация понятие „скрита информация“ (Hirschman, 1967), което по-късно определя като един от най-важните си приноси (Hirschman, 1984a). Важно е да се отбележи, че концепциите за информационна симетричност, морален риск, теорията принципал-агент, институционалната и информационната икономика са все още непознати. Хиршман описва още и т.нар. скриваща ръка (*hiding hand*), която винаги успява да направи така, че определена информация остава неизвестна при планирането и при осъществяването на проекти. С други думи, действителните предимства и рискове никога не са напълно познати. Затова и успешното или неуспешното развитие на проектите съдържа елемент на случайност и зависи от ендегенните, невидимите връзки.

Един от проблемите на тази теория е, че тя постулира твърде много потенциални възможности без ясни насоки как да бъдат използвани на практика. Хиршман пропуска да операционализира голяма част от концепциите си. Например Стрийтън (Streeten, 1984) критикува остро Хиршман (Hirschman, 1984a), подчертавайки, че само защото теорията на небалансирания растеж е контраинтуитивна и по тази причина придобива голяма популярност, не означава, че е вярна. Не може да не бъде отбелязана и критиката на Кругман (Krugman, 1997), който определя „Стратегията на икономическото развитие“ като вредна и дори разрушителна за напредъка в теорията на икономическото развитие.

Хиршман преработва части от своята теория (Lepenies, 2008). Например в едно от по-късните издания на „Стратегията на икономическото развитие“ той пояснява, че небалансираният растеж може да доведе до политически конфликти в обществото, защото ще има губещи и печеливши, и предлага като решение подхода на „зигзагообразното развитие“ (*zig-zag development*). Според него някои сектори би трябвало да са политически облагодетелствани в едни периоди, а други – в следващите, което поражда динамика на антагонистичен и адаптивен растеж (Hirschman, 1984a). Хиршман преживява лично разочарование, когато военната диктатура в Аржентина от 1966 г. злоупотребява с неговата теория, за да оправдае потискането на гражданските свободи. Управляващите там интерпретират концепцията за небалансиран растеж в смисъл, че икономическата стабилност трябва да бъде приоритет, а гражданските права да бъдат отложени във времето (Hirschman, 1984a, p. 104).

През 70-те години на 20 век основните теории за икономическо развитие попадат в криза, тъй като нито една от тях не успява да се наложи като достатъчно приложима на практика. Въпреки широката си популярност теорията за небалансирания растеж *не* се утвърждава като ефективна стратегия за развитие. Същото се отнася и за теорията за балансиран растеж, както и за теорията на зависимостта. За всяка от тези теории могат да бъдат приведени както подкрепящи, така и оборващи емпирични свидетелства.

Теорията на Хиршман остава пренебрегната и в общата икономическа теория на стопанското развитие, и в по-късните модели на регионално развитие. През 60-те и 70-те години на миналия век Световната банка постепенно изменя позицията си, приемайки, че не съществува универсален път на развитие, подходящ за всички страни и региони. Така на практика се потвърждава основната теза на Хиршман от 50-те години, че няма единствен най-добър път на развитие. Подобни дебати се възраждат и през 2000-те години, когато отново се обсъжда дали развитието изисква силен начален тласък (*big push*), или по-ефективен би бил постепенен подход на малки стъпки. И тук обаче приносите на Хиршман (Hirschman, 1958; 1967) остават до голяма степен negliжирани (Lepenies, 2008, pp.447–448).

Дори ранните теоретични модели на икономическото развитие от 70-те до 90-те години на 20 век се позовават на Хиршман само частично. В концепцията на индустриалните райони (*industrial district model*), която се основава на идеите за полюсите на растеж (*growth poles*), за ефектите на процеждане (*trickle-down effects*) и за взаимовръзките в рамките на секторния небалансиран растеж (*forward and backward linkages*), неговите идеи също са почти изцяло игнорирани.

Изход, глас и лоялност

Работата на Хиршман е интердисциплинарна. Тя обхваща проблематика не само от областта на икономиката, но и на историята (Smith, 2014), социологията, политологията, философията и литературата (Adelman et al., 2015). В този смисъл той използва съвсем съзнателно израза „престъпване на граници“ (*trespassing*) по отношение на творчеството си. Един сборник с негови статии носи показателното заглавие „*Crossing Boundaries*“ (Hirschman, 1998) – като препратка към научния му подход, но и към биографията му. Това, че трудовете на Хиршман се приемат добре в рамките на други обществени науки, но са критикувани сериозно от икономисти, се дължи до голяма степен на описателния му стил и на избягването на количествени методи. Тази особеност се открива и в най-значимото му интердисциплинарно изследване, превърнало се в класика на социалните науки през 20 век – „Изход, глас и лоялност“ (Hirschman, 1970; вж. също Adelman et al., 2015, pp.277–280).

В това произведение Хиршман анализира поведенческите алтернативи пред индивидите, когато желаният или очакваният от тях резултат не се реализира или когато качеството му се влошава. Може да става дума за физически продукт, произвеждан и продаван от фирми на пазара – тогава обект на изследване е поведението на потребителите. Търсеният резултат може обаче да бъде и обществено благо, предоставяно от държавата или от определена политическа фракция – в този контекст се анализира поведението на потребителите на общественото благо или на поддръжниците на съответната политическа фракция. Концепцията е приложима и в случаи на проекти за икономическо развитие, изпълнявани от външни организации.

Целта на Хиршман е да покаже, че решенията на потребителите предоставят важна обратна връзка към доставчиците на съответния продукт – частен или обществен, и на нейна основа качеството му може да се подобри. По същество става дума за пазарен процес – ендегенна система за обратна връзка, позволяваща адаптация и повишаваща се ефективност в динамична система (Lepenies, 2008, p. 451). Допускането на Хиршман е, че пазарите, фирмите, администрацията и политическата система са принципино неефективни. Тази неефективност произтича от наличието на неизползвани буфери, скрити резерви и възможности за действие, както и от определено равнище на небрежност към непълно изпълнение (*slack, latitude of performance*). Подобна представа трябва да се разглежда в контекста на концепцията за Х-неефективността на Лайбенщайн, както и на идеята за задоволителното (а не оптимизиращото) поведение (*satisficing*), предложена от Хърбърт Саймън (Hirschman, 1984a, p. 95). Последниците от такава небрежност (*slack*) могат да включват спад в качеството на предлаганите продукти.

При влошаване на качеството на стоките, услугите или обществените блага потребителите разполагат с две принципни възможности за реакция: „изход“ (*exit*) и „глас“ (*voice*). „Изходът“ включва търсене на алтернатива – на пазарите на стоки това означава закупуване на друг продукт, а на пазара на труда – смяна на работодател или на служител. Емиграцията също може да бъде форма на „изход“, когато обществените блага в даден регион или държава не се предоставят с достатъчно добро качество, т.нар. гласуване с краката (*voting with the feet* – вж. Tiebout, 1956). „Гласът“ представлява опит за промяна чрез изразяване на недоволство и съпротива. Той може да приеме формата на критика, на жалба, на протест или дори на политически бунт. В този смисъл „гласът“ е активна реакция, която цели да повлияе на организацията, за да коригира нейното поведение. Примери за това включват съдебни искове срещу производители, социални движения, организирани от граждани или стачки на работниците.

Когато опцията за изход е налична, тя често се предпочита от потребителите – продукт с по-ниско качество се заменя с по-висококачествена алтернатива. Това предполага функциониращ пазар с достатъчно заместители, от които потребителите да избират, така че обратната връзка от техния избор да достига до предлагачите. При политиките в областта на икономическо развитие Хиршман дава пример с Нигерия, където потребителите се пренасочват от железопътния към автомобилния транспорт, след като качеството на железопътните услуги рязко спада (Hirschman, 1967; Lepenies, 2008). Примерът показва също и при какви обстоятелства „изходът“ не изпълнява функцията на ефективен сигнал – когато доставчикът няма стимул да се адаптира. Това важи с особена сила в условията на държавен монопол. В такива случаи изразяването на глас – например чрез обществен протест или чрез институционална съпротива, може да доведе до желаната промяна. Хиршман подчертава, че това е валидно най-вече в рамките на политическите процеси, където „изходът“ често не е приложим. Следователно други форми на сигнализиране като натиск и съпротива се превръщат в основен механизъм за изразяване на недоволство.

Хиршман твърди, че икономистите, които разглеждат пазарната конкуренция като ефективен механизъм, отдават приоритет на опцията за „изход“. Изходът обаче невинаги е най-подходящото решение. На политическите пазари в демократичните системи „гласът“ често предлага по-ефективен инструмент за промяна. Това се отнася освен до политически контролираните държавни монополи, също и до специфични блага, при които влошаването на качеството може да застраши човешки живот. В такъв контекст Хиршман посочва като примери фармацевтичната индустрия и въздушния транспорт (Hirschman, 1984a, p. 100). В тези сфери няма място за отстъпки от качеството, поради което

са необходими строги стандарти и ефективен контрол. Когато качеството е пряко свързано със здравето и с живота на хората, решенията не могат да бъдат оставяни на пазарния механизъм (*exit*).

Трета възможност в модела е лоялността – в случая проблемите с влошаващото се качество биват разпознати, но потребителите видимо не реагират. Търсенето на благото не намалява, а служителите не напускат организацията. Това може да означава, че участниците или се надяват на подобрение в бъдеще, или се стремят сами да допринесат за промяната отвътре. Лоялността може да бъде рационален избор, когато останалите опции – „изход“ или „глас“, са свързани с високи разходи или когато липсват реални заместители на търсеното благо.

И в трите случая реакциите изпращат сигнал, но не водят непременно до подобрения в реалната пазарна или политическа ситуация. Ако в сравнително кратък период всички потребители изберат „изход“, икономическата или политическата система няма да има възможност да реагира с реформи и с подобрения в предлагания продукт. А ако съпротивата приеме радикално изражение, например революция срещу политическата система, тогава реформите стават невъзможни. На свой ред, когато твърде много засегнати страни останат лоялни, не се създава достатъчен натиск за промяна. Според Хиршман функциониращите организации се нуждаят едновременно от възможности за „изход“ и за „глас“, за да бъдат способни да се адаптират успешно.

С течение на времето Хиршман открива примери за взаимодействие между трите поведенчески стратегии, които първоначално не е предвиждал. Така изборът между „изход“ и „глас“ вече не се възприема като избор между взаимно изключващи се възможности. Хиршман отбелязва, че понякога хората избират да изразят мнение, дори когато имат възможност да напуснат. Като пример той привежда политическите развития в Германската демократична република (Hirschman, 1993). След 1990 г., когато границите са отворени, напускането на страната е възможно без значителни трудности. Мнозина обаче остават и изразяват позицията си чрез улични протести, настоявайки за политически реформи. В този случай наличието на реална опция за „изход“ *засилва* „гласа“, тъй като създава по-голяма тежест на исканията – ако реформите не се осъществят, хората все пак могат да напуснат. Така Хиршман постепенно развива динамичен аналитичен подход към възможностите за „изход“, „глас“ и „лоялност“, подчертавайки, че индивидите често избират различни комбинации във времето.

От съвременна гледна точка монографията може да се възприеме и като ранен принос към поведенческата икономика с акцента си върху разглежданите непазарни стимули. След този труд Хиршман се насочва към други теми с по-силен

исторически фокус (Lepenies, 2008, p. 453). В следващата част представяме накратко някои от по-късните му идеи, свързани с обсъдените дотук аспекти.

Други приноси на Хиршман и мястото им в историята на икономическите идеи

Хиршман оставя в наследство и други влиятелни концепции, възникнали често като критика към вече утвърдени теории. Например той се противопоставя на *теорията за колективното действие* на Мансър Олсън (Olson, 1965), която придобива широка популярност през 60-те години на 20 век. Олсън извежда *проблема за гратисчията (free-rider problem)* при предоставянето на обществени блага от рационалния избор на индивидуалните участници (Егберт, Седларски, 2021). Според Хиршман обаче подобно поведение не е неизбежно – хората могат да бъдат мотивирани не само от личен интерес, но и от фактори като лоялност, идеализъм или определени идеологически убеждения (Hirschman, 1982a; 1984b). Въз основа на своите изследвания в областта на икономическото развитие той стига до извода, че индивидите могат да се самоорганизират и да допринасят доброволно за предоставянето на обществени блага, дори когато трябва да направят лични разходи.

Хиршман се застъпва за подхода на „посибелизма“ – мислене в категориите на възможностите. Този начин на разсъждаване се корени в разбирането му за несигурността като неотменна част от социалните и от икономическите процеси. Концепцията е формулирана в монографията „Пристрастие към надеждата“ (Hirschman, 1971). Според Хиршман винаги съществуват положителни пътища за развитие на обществата – дори когато са трудно забележими, те изглеждат малко вероятни или нестандартни. Развитието не е детерминистичен процес и очакваните отрицателни ефекти не са неизбежни; също толкова възможно е да настъпи положителен изход. Той подчертава, че винаги има непредвидими възможности за положително развитие, тъй като историческите процеси не протичат линейно, а включват ендогенни (вътрешнопородени) етапи на напредък. Такива „скокове“ често възникват благодарение на творчески и спонтанни решения на съществуващи проблеми. Следователно няма единствен „правилен“ път на развитие, нито единствено вярна догматична рамка, която да го определя. Хиршман извежда тази идея от способността на хората да вземат колективни решения в критични ситуации и така да предизвикат дълбоки институционални и структурни промени. Красноречив пример за това са събитията от 1989 г., когато в редица европейски държави настъпват неочаквани политически трансформации, преначертали траекториите на тяхното развитие. Очевидна е обаче критиката, която може да се отправи към такъв подход. Тъй като предполага, че всичко е едновременно възможно и/или невъзможно по всяко време,

възниква въпросът за наличието на методи за емпирично потвърждение или опровергаване на прогнозите (*фалсифицируемост* в терминологията на Карл Попър) като условие за научна и практическа приложимост.

Хиршман може да бъде схващан и като предшественик на дебата около „разновидностите на капитализма“ (Hall, Soskice, 2001). Идеите му относно разнообразните възможни пътища на развитие (Hirschman, 1958), както и изследванията му върху алтернативни рамки за реализирането на проекти за икономическо развитие (Hirschman, 1967) могат да се тълкуват като институционално-икономически анализи, включващи различни пазарни модели (Hirschman, 1982b; срв. с Чавдарова, 2016). В есета от антологията „Конкуриращи се възгледи за пазарното общество“ (Hirschman, 1986) Хиршман представя именно такива разновидности на капитализма, от които могат да произлязат различни пътища на развитие (Shaban, 2023, pp. 157–159). Вариантите на капитализма, които той идентифицира, са свързани с конкретни исторически институции. Тъй като повечето му примери са от актуалната тогава реалност на Латинска Америка и Азия, феодалните структури играят важна роля във всички анализирани варианти. Тези структури възпрепятстват капиталистическите системи да се развият по начина, по който това се е случило в Западна Европа.

В продължение на десетилетия Хиршман внася новаторски идеи в научния дискурс и като икономист оказва широко влияние върху обществените науки. Това до голяма степен се дължи на умението му да критикува утвърдените системи и да ги преработва чрез собствени микроподходи, често изградени върху интердисциплинарни наблюдения. Въпреки значимостта на приносите му Хиршман обаче не създава своя идейна школа. За това има няколко причини:

Първо, количествената оценка на концепциите, предложени от Хиршман, е изключително трудна, което пречи на успешното им прилагане в емпирични изследвания. Това го дистанцира от господстващата математическа и емпирично ориентирана икономика, утвърдила се през 60-те години на 20 век. Такъв е случаят с неговата теория за небалансирания растеж, която целенасочено отхвърля ортодоксалната неокласическа парадигма, основана върху равновесието. Хиршман подчертава значението на дисбалансите, на непълната информация и на поведението на икономическите субекти, което често е нерационално. Същевременно той се разграничава и от догматичните леви теории като теорията на зависимостта и марксизма (Hirschman, 1978), отказвайки да възприеме детерминистичен поглед към икономическото развитие. Едновременно отхвърляне както на неокласическата, така и на марксистката парадигма води до оформянето на хетеродоксалния подход на Хиршман, който включва елементи и от двете школи. От неокласическата теория той възприема например рационалното поведение на индивидите, а от левите икономически учения –

структурните рамки на човешкото действие. И двата аспекта – рационалният подход при вземането на решения при непълна информация и структурните институционални ограничения, се разглеждат по-късно от новата институционална икономика. Макар да е един от пионерите на икономиката на развитието и да е дал съществен принос за нейното формиране, приносът му постепенно е маргинализиран – както поради кризата в самото изследователско направление, така и поради неуспеха на ранните основни теории за развитието.⁴

Второ, Хиршман подлага трудовете си на постоянна критична преоценка и често преразглежда собствените си идеи и по този начин, непрекъснато адаптирайки концепциите си, прави своите модели трудно съвместими и понякога непоследователни. Както той самият, така и неговите биографи подчертават характерното за работата му „самоподриване“ (*self-subversion*), т.е. нееднократно поставяне под въпрос, ревизиране и развитие на основните му концепции (Hirschman, 1995).

Трети фактор, който вероятно затруднява формирането на самостоятелна идейна школа около Хиршман, е липсата на последователност в придържането към едно изследователско направление. През 60-те години на 20 век той се отдръпва от темата за икономическото развитие и постепенно насочва вниманието си към исторически анализи и други, на пръв поглед, несвързани теми.

Наследството на Хиршман се е съхранило в множеството неологизми, с които той улавя и описва сложни и често пренебрегвани взаимовръзки в икономическото и в социалното поведение. Същевременно Хиршман заслужава да бъде възприеман като катализатор на идеи – мислител, чиято работа често предвещава тенденции и концепции, развити в рамките на по-късни модели в икономическата теория. Макар и да не създава собствена школа, неговото влияние продължава да резонира в интердисциплинарните подходи към развитието, институциите и поведението.

Конфликт на интереси

Авторите декларират липса на конфликт на интереси.

⁴ Общите теории на икономическото развитие изпадат в криза, тъй като техните опростени подходи се оказват неефективни. Постепенно въпросите на икономиката на развитието започват да се интегрират в по-широкия икономически анализ, особено в рамките на новата институционална икономика. С началото на глобализацията през 90-те години на 20 век самото понятие „развитие“ също е преразгледано. Днес подходът към икономическото развитие се основава предимно на микроикономически методи и на експериментални изследвания, вдъхновени от поведенческата икономика, докато на макроравнище се прилагат неокласическите модели на ендогенен растеж.

Използвана литература

- Adelman, J. (2013a). *Worldly Philosopher: The Odyssey of Albert O. Hirschman*. Princeton: Princeton University Press.
- Adelman, J. (ed.) (2013b). *The Essential Hirschman: Albert O. Hirschman*. Princeton: Princeton University Press.
- Adelman, J., Alacevich, M., de Grazia, V., Katznelson, I., & Urbinati, N. (2015). Albert Hirschman and the Social Sciences: A memorial roundtable. *Humanity*, 6 (2), 265–286. <https://dx.doi.org/10.1353/hum.2015.0022>
- Alacevich, M. (2016). Albert O. Hirschman. In: Reinert, E., Ghosh, Kattel, J. (eds.). *Handbook of Alternative Theories of Economic Development*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 456–474.
- Alacevich, M. (2021). *Albert O. Hirschman: An Intellectual Biography*. New York: Columbia University Press. <https://doi.org/10.7312/alac19982>
- Chavdarova, T. (2016). *Nova iкономическа sotsiologiya. Mrezhovi analiz i neoinstitutsionalizam*. Sofiya: Iztok-Zapad. [Чавдарова, Т. (2016). *Нова икономическа социология. Мрежови анализ и неоинституционализъм*. София: Изток-Запад] (in Bulgarian).
- Egbert, H., Sedlarski, T. (2021). Osnovi na savremennata iкономика: Mancur Olson i kolektivnoto deystvie. *Iкономическа missal*, No. 4, 126–133. [Егберт, Х., Седларски, Т. (2021). Основи на съвременната икономика: Мансър Олсън и колективното действие. *Икономическа мисъл*, No. 4, 126–133]. <https://doi.org/10.56497/etj.2166405> (in Bulgarian).
- Egbert, H., Sedlarski, T., Todorov, A. (2025). Osnovi na savremennata iкономика: Arthur Lewis i dvusekturniat model na iкономическо razvitie. *Iкономически i sotsialni alternativi* (forthcoming). [Егберт, Х., Седларски, Т., Тодоров, А. (2025). Основи на съвременната икономика: Артър Луис двусекторният модел на икономическо развитие. *Икономически и социални алтернативи* (forthcoming)] (in Bulgarian).
- Egbert, H., Sedlarski, T., Todorov, A. (2022). Osnovi na savremennata iкономика: Gunnar Myrdal, sotsialnata darzhava i iкономическото razvitie. *Iкономически i sotsialni alternativi*, No. 3, 120–130 [Егберт, Х., Седларски, Т., Тодоров, А. (2022). Основи на съвременната икономика: Гунар Мюрдал, социалната държава и икономическото развитие. *Икономически и социални алтернативи*, No. 3, 120–130]. <https://doi.org/10.37075/ISA.2022.3.09> (in Bulgarian).
- Frank, A. G. (1960). Review: Built in destabilization: A. O. Hirschman's Strategy of Economic Development. *Economic Development and Cultural Change*, 8 (4), 433–440. <https://doi.org/10.1086/449860>

- Gerschenkron, A. (1962). *Economic Backwardness in Historical Perspective*. Cambridge: Belknap Press.
- Hall, P. A., Soskice, D. (eds.) (2001). *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford: Oxford University Press.
- Hirschman, A. O. (1945). *National Power and the Structure of Foreign Trade*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Hirschman, A. O. (1958). *The Strategy of Economic Development*. New Haven: Yale University Press.
- Hirschman, A. O. (1963). *Journeys towards Progress: Studies of Economic Policy-Making in Latin America*. New York: Twentieth Century Fund.
- Hirschman, A. O. (1967). *Development Projects Observed*. Washington, DC: Brookings Institution.
- Hirschman, A. O. (1970). *Exit, Voice, and Loyalty. Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*. Cambridge: Harvard University Press.
- Hirschman, A. O. (1971). *A Bias for Hope: Essays on Development and Latin America*. New Haven: Yale University Press.
- Hirschman, A. O. (1978). Beyond asymmetry: Critical notes on myself as a young man and on some other old friends. *International Organization*, 32 (1), 45–50. <http://www.jstor.org/stable/2706194>
- Hirschman, A. O. (1981). *Essays in Trespassing: Economics to Politics and Beyond*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hirschman, A. O. (1982a). Rival interpretations of market society: Civilizing, destructive, or feeble? *Journal of Economic Literature*, 20 (4), 1463–1484. <https://www.jstor.org/stable/2724829>
- Hirschman, A. O. (1982b). *Shifting Involvements: Private Interest and Public Action*. Princeton: Princeton University Press.
- Hirschman, A. O. (1984a). A dissenter's confession: "The strategy of economic development" (revisited). In: Meier, G. M., Seers, D. (eds.). *Pioneers in Development*, Vol. 1. New York: Oxford University Press, 85–111.
- Hirschman, A. O. (1984b). *Getting Ahead Collectively. Grassroots Experiences in Latin America*. New York: Pergamon.
- Hirschman, A. O. (1986). *Rival Views of Market Society and Other Recent Essays*. New York: Viking Penguin.
- Hirschman, A. O. (1993). Exit, voice, and the fate of the German Democratic Republic: An essay in conceptual history. *World Politics*, 45 (2), 173–202. <https://doi.org/10.2307/2950657>

- Hirschman, A. O. (1995). *A Propensity to Self-subversion*. Cambridge: Harvard University Press.
- Hirschman, A. O. (1998). *Crossing Boundaries. Selected Writings*. New York: Zone Books.
- Krugman, P. (1997). The fall and rise of development economics. In: Krugman, P. (ed.). *Development, Geography and Economic Theory*. Cambridge: MIT Press, 1–30.
- Lepenies, P. H. (2008). Possibilism: An approach to problem-solving derived from the life and work of Albert O. Hirschman. *Development and Change*, 39 (3), 437–459. <https://doi.org/10.1111/j.1467-7660.2008.00487.x>
- Lewis, W. A. (1954). Economic development with unlimited supplies of labour. *The Manchester School*, 22 (2), 139–191. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9957.1954.tb00021.x>
- Myrdal, G. (1957). *Economic Theory and Under-developed Regions*. London: Duckworth.
- Nurkse, R. (1953). *Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries*. Oxford: Basil Blackwell.
- Olson, M. (1965). *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*. Cambridge: Harvard University Press.
- Rosenstein-Rodan, P. N. (1943). Problems of industrialisation of Eastern and South-Eastern Europe. *Economic Journal*, 53 (209), 202–211. <https://doi.org/10.2307/2226317>
- Sedlarski, T., Egbert, H. (2016). Osnovi na savremennata ikonomika: Alexander Gerschenkron. *Ikonomicheska misal*, No. 1, 133–141. [Седларски, Т., Егберт, Х. (2016). Основи на съвременната икономика: Александър Гершенкрон. *Икономическа мисъл*, No. 1, 133–141]. <https://doi.org/10.56497/etj1661107> (in Bulgarian).
- Shaban, A. (2023). Albert O. Hirschman (1915–2012): An unorthodox regional scientist. In: Batey, P., Plane, D. (eds.). *Great Minds in Regional Science*, Vol. 2. Cham: Springer, 143–164. https://doi.org/10.1007/978-3-031-13440-1_7
- Smith, W. D. (2014). Review: Worldly Philosopher: The Odyssey of Albert O. Hirschman by Jeremy Adelman. *American Historical Review*, 119 (3), 847.
- Streeten, P. P. (1984). Comment [Hirschman, 1984]. In: Meier, G. M., Seers, D. (eds.). *Pioneers in Development*, Vol. 1. New York: Oxford University Press, 115–118.
- Tiebout, C. M. (1956). A pure theory of local expenditures. *Journal of Political Economy*, 64 (5), 416–424. <https://doi.org/10.1086/257839>

Хенрик Егберт е доктор по икономика, професор в Университета за приложни науки Анхалт, Германия, henrik.egbert@hs-anhalt.de

Теодор Седларски е доктор по икономика, професор в Стопанския факултет на СУ „Св. Климент Охридски“, sedlarski@feb.uni-sofia.bg

Александър Б. Тодоров е доктор по икономика, главен асистент в катедра „Обща икономическа теория“ на Икономически университет – Варна, atodorov@ue-varna.bg

Henrik Egbert, PhD, is a Professor at Anhalt University of Applied Sciences, Germany, henrik.egbert@hs-anhalt.de

Teodor Sedlarski, PhD, is a Professor at the Faculty of Economics and Business Administration of Sofia University „St. Kliment Ohridski“, sedlarski@feb.uni-sofia.bg

Aleksandar B. Todorov, PhD, is a Chief Assistant Professor at the Department of General Economic Theory of University of Economics – Varna, atodorov@ue-varna.bg

FOUNDATIONS OF CONTEMPORARY ECONOMICS: ALBERT HIRSCHMAN ON ECONOMIC DEVELOPMENT THROUGH UNBALANCED GROWTH

Abstract. Albert Hirschman (1915–2012) was an economist known for his influential interdisciplinary social science models. In the 1950s, he developed the theory of unbalanced growth, which changed development theory. Hirschman argued that partial effects induced by targeted investments can have positive economic impacts on the development of national economies. In another behavioural model – exit and voice, he explains how dissatisfied individuals can react and how these reactions may affect the quality of output provided in both private and public goods. Hirschman's ideas have been incorporated into many concepts in the social sciences.

Keywords: Albert Hirschman; development economics; unbalanced growth; growth poles; exit and voice; trickle-down, theory

JEL codes: B31; O1; O54; P11

Как да се цитира тази статия: How to cite this article:

Egbert, H., Sedlarski, T., Todorov, A. B. (2025). Osnovi na savremennata ikonomika: Albert Hirschman za ikonomicheskoto razvitie chrez nebalansiran rastezh (Foundations of Contemporary Economics: Albert Hirschman on Economic Development through Unbalanced Growth). *Economic Thought Journal*, 70 (3), 301-319 (in Bulgarian). <https://doi.org/10.56497/etj2570302>